

Попов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

«ЗАЙВИ ЛЮДИ»: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ БІЖЕНЦІВ У МІСТАХ УКРАЇНИ У 1918–1920 РР.

Вивчення історії повсякденності передбачає серед інших напрямів наукового пошуку розгляд повсякденного життя різних соціальних груп. Специфічною групою населення міст України у 1918–1920 рр. були біженці. Ця категорія об'єднала представників різних соціальних верств, змушених переміщатися територією країни не лише у пошуках засобів до існування, а також у прагненні врятуватися від загрози їхньому життю в умовах політичного хаосу та частоті зміни влади.

У статті розглядаються особливості повсякденного життя біженців, аналізуються зміни їхньому соціальному складі залежно від етапів війни та революції, визначаються причини та характер кількох хвиль біженства, вивчаються форми пристосування біженців до умов побуту, що змінювалися.

Біженці «першої хвилі», змушені поміняти місце проживання на початку світової війни, у період, що розглядається, були забезпечені житлом і роботою. Колишні військовополонені, позбавлені будь-якої централізованої допомоги, або вижили за рахунок милосердних громадян, або зверталися до кримінальних занять. Події громадянської війни викликали до життя два нові потоки, цього разу зустрічні, перший із яких складався із представників раніше привілейованих соціальних груп, другий – із пролетарських верств населення. Першою перешкодою для біженців була передусім сама дорога, яку доводилося долати на різних видах транспорту чи пішки, в антисанітарних умовах, за відсутності нормального харчування, в умовах постійних загроз.

Біженці, котрі рятувалися від влади більшовиків, були у перший період своїх мандрівок достатньо забезпеченими, щоб зберегти звичний спосіб життя, проте перенаселеність міст, які перебували під контролем українських національних урядів або білогвардійського режиму, призвела до зростання цін на орендоване житло і різко погіршила загальні умови побуту. Із часом рівень споживання значно знизився, і наприкінці громадянської війни характер харчування та задоволення інших потреб усіх категорій біженців став однаковим.

Біженці, котрі не бажали залишатися на територіях, зайнятих білогвардійцями, були позбавлені власних матеріальних можливостей і з перших днів зіткнулися із труднощами у забезпеченні їжею та предметами споживання. Радянські установи намагалися допомогти їм, надаючи житло, часто у погано пристосованих приміщеннях, забезпечували мінімальне харчування та займалися їх працевлаштуванням. Усі категорії біженців, окрім непрацевдатних, намагалися самостійно забезпечити свою зайнятість у сфері послуг – у дрібній торгівлі чи громадському харчуванні.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр., біженці, суспільна психологія, самоорганізація суспільства, базові потреби.

Постановка проблеми. Революції, війни, економічні кризи породжують особливу категорію населення, яку називають біженцями або переселенцями. Ця соціальна група поєднує представників різних класів, її конкретний склад залежить від характеру соціальних потрясінь. У разі економічної кризи люди переміщуються у пошуках засобів існування. Подібний мотив є й у періоди воєн і революцій, але до нього додається також прагнення до фізичного виживання. У вивченні проблеми повсякден-

ного життя біженців науковий інтерес і багатий фактичний матеріал представляє період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні. Строкатий соціальний склад біженців, зумовлений громадянським протистоянням, дозволяє розглянути у порівнянні способи реалізації ними основних життєвих потреб, форми вбудовування у нове соціальне оточення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних істориків вивчення біженства в Україні під час Першої світової війни стало темою

досліджень Л.М. Жванко, окремі роботи якої присвячені історіографії питання, а також висвітлюють діяльність управлінських структур Української Народної Республіки з репатріації біженців [1–4]. Тему благодійності стосовно біженців розкрито у роботах О.М. Доніка [5; 6]. Російські історики в аналізі проблеми біженства основну увагу приділяли зарубіжній еміграції, викликаній громадянською війною [7]. Повсякденне життя біженців на території України у період революції та громадянської війни ще не було предметом наукового вивчення.

Постановка завдання. Метою запропонованої статті є розгляд особливостей повсякденного життя такої специфічної категорії населення міст України в період революції та громадянської війни, як біженці. Особлива увага приділяється періоду з 1918 по 1920 рр., коли проблема загострилася внаслідок активних бойових дій між усіма учасниками громадянського протистояння. Для досягнення зазначеної мети передбачається реалізація таких завдань:

- проаналізувати соціальний склад біженців на різних етапах революції та війни;
- вивчити причини та характер кількох хвиль біженства;
- визначити способи виживання біженців залежно від їхнього соціального статусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Революція та громадянська війна викликали до життя таке явище, як біженство. Із насиджених місць рушили маси людей, котрі рятувалися від бойових дій, червоного та білого терору, від голоду. В умовах політичної нестабільності, із частою зміною влади їхня доля зазвичай не цікавила офіційні структури. До біженців слід віднести також таку групу, як військовополонені Першої світової війни, які поверталися додому, але туди з різних причин не потрапили. Ця категорія громадян колишньої імперії так само була позбавлена коштів для існування та даху над головою, у складних умовах революції та громадянської війни нікого не цікавила та була надана самій собі.

У 1918 р. «відбувався цілий рух військовополонених із німецького й австрійського фронту. Це був такий масовий рух, усередині якого можна було легко і безкарно проходити через кордон пішки або на підводах» [8, арк. 111]. Посол Німеччини у Києві у період правління гетьмана П.П. Скоропадського Г. Гуммерус так описував ситуацію літа 1918 р.: «Маси полонених почали повертатися. Серед них панували такі злидні, що важко собі уявити. Ці нещасні жертви війни, зовсім без гро-

шей, одягнені у лахміття, часто без взуття, йшли дорогами пішки, якщо їм не пощастило влаштуватися у якомусь потягу» [9, с. 125, 126].

Юнкер Є. Яконовський, котрий пробирався з товаришами через Україну на Дон, звернув увагу на безліч колишніх військовополонених на вокзалі у Кременчуку: «Натовпи російських військовополонених, які повертаються з Німеччини й Австрії, у всьому чорному з брудно-жовтими лампасами на штаних і з такою самою, вшитою в рукав, пов'язкою. Потягів на південь немає. Тому так багато полонених у Кременчуку. Вони здаються зовсім загубленими у новому російському житті» [10].

Колишні військовополонені, доведені до відчаю своїм безвихідним становищем, ставали соціально небезпечним елементом. Восени 1918 р. під Одесою під час пересадки з поїзда на підводи понад тисяча військовополонених «кинулися натовпом до підвод, збили з ніг петлюрівську варту і побігли дорогою з криком і гамом без перевірки документів» [11, арк. 553].

Біженці пересувалися територією України переважно потягами, іноді пароплавами, а то й просто пішки. Дорогою доводилося переносити безліч незручностей і поневірянь. Жінка-біженка, що їхала з ешелонам солдатів, згадувала: «З Харкова ми їхали двадцять вісім днів. Спочатку харчувалися горіхами, а потім на станції я виміняла свою кофтинку на курку. Солдати зварили з неї суп у квітковому горщику, і ми їли. Я їла подвійною ложечкою для заварювання чаю. Незручно тільки, що вся рідина в дірочки протікала прямо на сукню. Ну, я потім сукню в станційній бочці випрала» [12, с. 34].

Ось ще одне свідчення сучасника: «Залізнична валка була переповнена, аж тріщала. Подорожували тоді, чи може це так тільки здавалося, мільйони людей – перебігаючи від одного вогню до іншого у пошуках спокійного місця серед моря народної пожежі. Люди сиділи на горішніх полицях, куняли на долішніх. Заболочені чоботи та пообвивані в шматки ноги гойдалися між головами та обличчями тих, хто на долині» [13, с. 12].

Відсутність людських умов під час пересування у поїздах доповнювалася такою і на вокзалах. Ось як описував залу очікування харківського вокзалу кореспондент «Південного краю»: «Душна напівтемрява, шурхіт сірої людської маси. Крутяться вузли, кошики, брудні мішки на плечах і спинах сірих людських тіней. Виявляються лики людські, тупо-покірні, без вогню і думки в очах. У величезній залі третього

класу лежать і сидять на заплываній підлозі купи людей. Деякі лежать тут по три доби» [14].

Чиновник А. Дроздов «приплив з Ялти до Новоросійська на рибальській вітрильній фелюзі», причому на суденці було «осіб десять мореплавців і серед них режисер державних театрів В. Мейерхольд, котрий утік не так від більшовиків, як від добровольців, які бешкетували в перші дні свого приходу з тією безшабашною і безглуздою люттяю, що народжується лише в каламутні епохи громадянських воєн» [15, с. 59].

Умови чергової евакуації ставали дедалі екстремальнішими. У лютому 1920 р. судна із сім'ями, які вивозилися з Херсону, через відсутність криголама застрягли у гирлі Дніпра. «Потерпаючи від холоду та голоду, їхні пасажири зазнали потім нападку махновців і були змушені шукати порятунку в прямуванні пішки по льоду в напрямках на Крим та Одесу» [16, с. 741].

Наприкінці літа 1920 р. письменник В.Г. Короленко зазначав, що з Росії «в нашу Україну сліпо біжать натовпи голодних людей, причому батьки сімей, через брак худоби, самі впрягаються у візок і тягнуть його з дітьми та скарбом» [17, с. 431].

У 1919 р. потоки біженців попрямували у різні боки залежно від переміщення фронтів. Радянські активісти та просто обивателі, які чекали на себе будь-яких переслідувань із боку білих, йшли з більшовиками. Назустріч їм рухалися супротивники радянської влади чи ті, кого радянська влада вважала такими. За визначенням друга група була спочатку більш забезпеченою, хоча у багатьох випадках її представники втрачали буквально все і мало чим відрізнялися від пролетарів.

Від ексцесів громадянської війни були застраховані ані ті, ані інші. У липні 1919 р. у селі Велика Томаківка Катеринославської губернії, що тоді перебувала під контролем більшовиків, червоноармійці відібрали коней, упряж і тачанку у селян Бердянського повіту Максима та Федора Петренків, які, за їхніми словами, пішли від білих, від «катувань білогвардійської сволоти», і приїхали до села, «де був ярмарок, і зупинилися нагодувати коней». Місцевий ревком відмовив селянам у поверненні їхньої власності [18, арк. 49, 49зв.].

Влітку 1919 р. більшовицьке керівництво побачило у біженцях резерв для поповнення Червоної армії. Харківський окружний комісаріат у військових справах 2 червня видав наказ про заклик «всіх без винятку робітників і безробітних біженців Донецької та Катеринославської губерній, які перебувають у межах Харківської та Полтавської губерній, незалежно від їх віку» [16, с. 113].

Спочатку необхідність будь-якими шляхами врятуватися від більшовиків викликала певний азарт, сприймалася як пригода. Журналістка Н.А. Теффі зазначала, що перепустки на виїзд із Радянської Росії більшовики найохочіше видавали артистам. Тому на південь «сотнями, тисячами рушили оперні та драматичні трупи». Теффі записала історію одного з новоявлених акторів: «Ми нічого собі виїхали, – блаженно посміхаючись, розповідав якийсь скромний перукар із Горохової вулиці. – Я – перший коханець, дружина – інженер, тітка Фіма – гран-кокет, матуся в касі та одинадцять суфлерів. Усі благополучно проїхали. Звичайно, пролетаріат був трохи спантелечений кількістю суфлерів. Але ми пояснили, що це найвідповідальніший елемент мистецтва. Без суфлера п'єса не може йти. З іншого боку, суфлер, сидячи в будці і будучи утруднений у рухах, швидко знемагає і повинен негайно замінюватися свіжим елементом» [19, с. 339].

Ситуацією вдало скористалися мешканці прикордонних населених пунктів: «Все містечко промишляло перевезенням біженців через кордон. Було багато приватних будинків, що перетворилися на заїжджі двори. Господарі брали з постояльців великі ціни та рекомендували візників, які знали, як провезти повз більшовиків» [20, с. 139].

Коли у Києві влада гетьмана змінилася владою Директорії, біженці, котрі переселилися до Києва за гетьмана, «рушили далі, до наступного етапу свого біженства». За ними потягнулися кияни [21, с. 234]. Песимісти прямували до Берліна, оптимісти прямували до Одеси. Виїжджали всіма способами та шляхами, за великі гроші та за великі хабарі [21, с. 234, 235].

Прикметою вересня 1919 р. у Києві стала масова втеча заможних верств міського населення на Дон. За інформацією місцевих жителів, які співчували більшовикам, «білі газети рясніють оголошеннями про продаж будинків, домашньої обстановки та ін. Виїзд із Києва для найбіднішого трудового населення пов'язаний із великою скрутою» [16, с. 366].

Київська студентка тоді також звернула увагу на збільшення потоку громадян, котрі від'їжджали: «Хто може, той їде до Одеси, до Ростова; організуються польські та чеські поїзди. Усі начебто відчувають, що в Росії не можна залишатися» [22, с. 230].

У середині грудня 1919 р., з наближенням більшовиків, «населенням опанувала божевільна паніка. Люди з торбинками та саквояжами мчали до вокзалу. Біженці сиділи на вокзалі у вагонах

без локомотивів чи машиністів. Нарешті якийсь машиніст зглянувся на останній потяг і повіз його. Люди їхали на гальмах, на майданчиках. Виїхали майже всі знайомі» [22, с. 237].

П.С. Бобровський, який був свідком евакуації з Криму, згадував, що його попутниками у залізничному вагоні «були люди, які давно втратили осілість, потрапили до Криму вже як біженці», багато з яких «неодноразово проходили через «евакуацію». Автор із подивом зазначав, що пасажиром було все одно, куди їх везуть: «Аби потрапити на пароплав. А поки треба поїсти та чайку попийти, та ось щоб не дуже тісно було сидіти» [23]. Бобровського вражала «підвищена дбайливість про життєві блага, дбайливість з боку людей, які все втратили» [23].

Біженці рятували своє життя ціною втрати всього нажитого. Після чергового повернення більшовиків на Донбас у 1920 р. у різних населених пунктах виявилось чимало покинутих будинків і, відповідно, майна. Місцеві ревкоми зайнялися його оприбуткуванням: «Негайно зібрати в покинутих будинках громадян, які втекли з білогвардійцями, всю білизну, одяг і взуття, а також постільні речі: простирадла, ковдри та подушки, речі, необхідні для лазаретів» [24, арк. 35].

Втім, дуже скоро покинутим майном зацікавилися прості громадяни: «Спостерігаються розкрадання меблів, зривання шибок із вікон і дверей у будинках, чиї домовласники пішли з білою армією» [24, арк. 44]. Через кілька тижнів ситуація не змінилася: «Розкрадається майно приміщень мешканців міста, що втекли, – ламаються вікна та двері, зриваються підлоги» [25, арк. 13].

Іноді біженцям вдавалося врятувати частину свого майна. Академік В.І. Вернадський, котрий їхав у вересні 1919 р. у товарному вагоні поїзда Київ – Полтава, познайомився з великою родиною, яка переїжджала на Кубань, і відзначив у попутників «масу багажу» [26, с. 137]. У квітні 1920 р. В.І. Вернадський звернув увагу на психологічну втому біженців: «Довкола всі втомилися. Жахливо жити без кута. Майже без речей, усі чужі, або зрушені в «ущільнених квартирах». Це ущільнення всюди, реквізиції усюди, і люди, нарешті, починають знемагати від такого життя» [26, с. 74].

Житлові умови біженців, які могли подбати про них самостійно, мало чим відрізнялися від колишніх, хіба що стали скромнішими. Для тих, хто не міг забезпечити собі дах над головою, залишалися найгірші варіанти.

У березні 1919 р. у Харкові радянська житлова комісія обстежила переселенські бараки, які міс-

цеві мешканці почали розбирати на дрова. «Від однієї будівлі залишилися тільки стовпи та дах, тепер починають розбирати наступний будинок». Члени комісії були здивовані тим, що бараки залишалися притулком кількох десятків біженців, хворих і здорових, серед них були «якийсь лікар і кілька осіб молодшого медичного персоналу», причому «всі вони перебували у забутому становищі» [27, арк. 150].

На території, що перебувала під контролем білогвардійців, переважали представники раніше привілейованих станів, які могли собі багато чого дозволити, але саме їм і довелося зіткнутися з дефіцитом житла, бо маса біженців із Радянської Росії призвела до стрімкого зростання цін на оренду квартир. У липні 1918 р. київська газета «Російське життя» писала: «Зустрічаєш розгублену фізіономію, і не помилишся у припущенні, що це біженець. Квартир у місті немає, ціни зросли неймовірно: кімната, що коштувала раніше 50 рублів, йде за 200–300, а малі в 20–25 тепер ідуть за 70–100» [28, арк. 100].

І двома тижнями пізніше: «В останні дні на вулицях Києва можна бачити людей, які наочно демонструють, до якої міри дійшла квартирна криза. Вони надягають на груди великі плакати з написом “Шукаю кімнату” і ходять із ними вулицями. Третього дня з таким плакатом розгулював Хрещатиком чудово одягнений пан у кашкеті інженера» [28, арк. 101].

Білогвардійський офіцер Роман Гуль писав про свої враження: «Київ переповнений. Особливо багато біженців із Совдепії» [29, с. 76]. Г. Гуммерус підтверджував: «До міста приїхало 100 тисяч біженців із північних губерній» [9, с. 57]. Із житловими проблемами насамперед зіткнулися постояльці готелів: «У готелях неможливо було зняти навіть найскромніший номер, якщо не даси чималого хабаря портьє», загалом все одно «жили у тісноті та незручностях» [9, с. 57]. Нові потрясіння на фронтах збільшували проблеми із житловим фондом у містах, які навесні 1919 р. були «переповнені буржуазією, що бігла». Вона «в паніці» переїжджала з міста в місто, «туди, де їй здавалося безпечніше». Як результат, ціни «на квартири та кімнати» були «сильно здуті» [30, с. 257].

Біженцям на радянській території доводилося тулитися у мало пристосованих для проживання приміщеннях, зокрема у будівлі міського театру, з якого врешті-решт їх виселила військово-квартирна комісія [31, арк. 46].

В умовах тотального дефіциту активізувалися створені більшовиками комісії з вилучення

цінностей у населення, котрі не помічали різниці між місцевим населенням і біженцями, у яких реквізували будь-яку дрібницю, що здавалася зайвою. Біженець із 1915 р. О.І. Сідрер, який проживав у Бахмуті та працював на цегельному заводі, втратив, серед іншого, 30 коробок сірників, 15 фунтів гасу, 4 пари підшов [32, арк. 41об.]. У лікаря із Краматорська Д. Граєвського, евакуйованого на початку світової війни із прифронтової смуги, були виявлені серед надлишків «23 серветки, 23 скатертини, 37 мотків кольорових ниток, 15 олівців... 1 пляшка наливки», а швейна ножна машина була взята на облік [32, арк. 269, 269зв.]. Лікар Д.Г. Махлін, котрий повернувся з полону в 1918 р. до Бахмуту, доводив, що десять рушників і п'ять пар штанів, які були у нього, були не надлишками, а умовою виконання ним професійних обов'язків, оскільки перебування «у смугі заразних хворіб» вимагало постійної дезінфекції [32, арк. 340].

Проблемою, важливішою, ніж житло, було забезпечення харчуванням. Г. Гуммерус зазначав: «Оскільки влада майже нічого не робила для забезпечення їх (військовополонених) харчуванням і житлом, багато їх помирало від голоду, виснаження і заразних хворіб» [9, с. 125, 126]. До грудня 1918 р. ситуація анітрохи не покращала. Доля колишніх військовополонених, котрі не доїхали до рідних місць, різко контрастувала з можливостями місцевих спекулянтів та інших ділків. У грудні 1918 р. репортер газети «Південний край» із обуренням писав: «Ніхто навіть невідрізно не уявляє собі, яку божевільну безліч грошей пропалоє Харків день і ніч, які річки грошей ллються в незліченних театрах, кафе, ресторанах, клубах, кабаре. А за кілька кроків від ошатного під'їзду бредуть голодні, обірвані, змучені люди з пов'язками на рукавах "Військовополонені", благаючи про шматок хліба» [33].

У ці складні часи були небагато люди, котрі намагалися допомогти колишнім військовополоненим. Журналістка Н.А. Теффі згадувала одну зі своїх київських знайомих, яка ніколи не займалася громадською діяльністю, але, коли влітку 1918 р. до Києва «пригнали голодних солдатів з німецького полону, і громадські організації багато кричали про наш обов'язок і про те, як небезпечно створювати кадри скривджених і незадоволених, чуйних до більшовицької пропаганди, вона без жодних зойків і політичних передумов стала варити борщ і кашу і разом зі своєю прислужницею відносила обід у бараки і годувала щодня до двадцяти чоловік» [19, с. 317].

Буржуазія, що втекла від більшовиків, намагалася зберегти колишні звички: «Усюди буржуазія афішує своїми грошима, туалетами та широким життям». Серед її занять називалися «шалена спекуляція, переважно грошима, велика картярська гра, пияцтво» [11, с. 257]. Такі заняття дозволяли зберегти звичний спосіб життя. «Людам із можливостями» можна було «насолоджуватися ласощами, що їх пропонували ресторани та кафе. Вип'ємо й закусимо, бо завтра помремо – цього правила дотримувалися майже всі, хто мав кілька рублів, карбованців чи німецьких марок. Добрі кавказькі вина лилися рікою. Продаж алкогольних напоїв у ресторанах був офіційно заборонений, але все можна було влаштувати, замовивши склянку води за десять карбованців, тобто чистої горілки» [9, с. 57].

Проте із поглибленням економічної кризи, наростанням інфляції можливості повсякденного споживання скорочувалися з кожним місяцем. У «переповненому біженцями» Криму було введено хлібні та цукрові картки. У зв'язку з відсутністю гасу для освітлення застосовували «гірську олію та свічки». Зросла спекуляція предметами першої потреби [11, с. 305].

На радянській території організацією побуту, зокрема харчуванням біженців, займалися спеціальні комісії у справах полонених і біженців, які за радянською традицією скорочено називалися «Пленбіжі». Нікопольський «Пленбіж» перейняв організацією кухні та їдальні для своїх підопічних, оскільки кухня та їдальня місцевого відділу соціального забезпечення були розраховані на 800 осіб, а годувати доводилося до 1 200 нужденних. «Кухню припущено організувати на 1 000 чоловік, а їдальню на 300, тож 1 000 чоловік можна задовольнити обідами у три зміни». Пленбіж утворює у селах комбіжі, «таких планується у районі близько 10–12» [18, арк. 44].

Влітку 1919 р. виникли серйозні проблеми з харчуванням біженців. Головна Українська комісія з полонених і біженців доповідала народному комісару продовольства Шліхтеру: «Київський і Дарницький пункти останні тижні відчують гостре голодування. З 1 по 18 червня на 7 000 їдків отримано всього 75 пудів борошна, тоді як щодня навіть по ¼ фунта на людину потрібно до 50 пудів. Харчувати доводиться крупою, макаронами, картоплею, запасів яких також немає». Комісія організувала самостійну заготівлю та доставку продуктів [34, арк. 85].

Наприкінці літа 1920 р. становище з харчуванням біженців стало катастрофічним. Письменник

В.Г. Короленко зустрів у Полтаві людину, яка «шостий день “не бачила хліба”, пробиваючись абияк картоплею та овочами. А тепер ще йде зима, і до голоду приєднується холод. За віз дров, привезених з недалеких лісів, вимагають 12 тисяч» [23, с. 431].

Більшовицька влада надавала біженцям соціальної допомоги та пропонувала роботу, хоча би сезонну. Влітку 1919 р. співробітник Нікопольського військово-революційного комітету, доповідаючи про становище біженців із Донецького басейну, із задоволенням зазначав, що близько 800 осіб «розмістилися на роботу в селах, найближчих до станції Апостолове», причому «умови найму виявилися цілком задовільними» [18, арк. 42]. Додатковою гарантією захисту прав нових працівників був припис «укладати договори між біженцями та роботодавцями через посередництво волосних і сільських виконкомів» [18, арк. 43зв.].

Ситуація із працевлаштуванням не завжди складалася гладко. Частина біженців не влаштувала сільськогосподарська робота, від якої вони категорично відмовлялися. Місцеве радянське керівництво просило військово-революційні комітети «вжити належних заходів» або надати біженцям право самостійно шукати роботу [18, арк. 143].

ВРК схилилися до «вжиття належних заходів», тобто до примусових акцій, причому вказівка про направлення вільних робочих рук «до радянських господарств на роботи зі збирання врожаю» супроводжувалася згадкою «усіляких біженців, жебраків і безробітних» [18, арк. 98].

Біженці намагалися заробити на хліб різними способами. Напередодні нового 1918 р. у Харкові заповзятливі городяни почали промишляти продажем самовільно зрубаних ялинок. Очевидці помітили, що «дуже рубають біженці: возять на санчатах, волочать і носять на плечах, з ранку до вечора» [35].

У травні 1918 р. у Харкові актори, які виїхали з Москви та Петрограда, планували займатися своєю професійною діяльністю. Якийсь антрепренер орендував будинок місцевого театру у його власника терміном на один рік, щоб «скласти зразкову драматичну трупу із кращих місцевих, петроградських і московських артистів» [36, арк. 3]. Серед артистів, на яких розраховував підприємець, були відомі тоді В.В. Баранівська, В.А. Блюменталь-Тамарін, М.М. Тарханов, М.М. та В.М. Петица [36, арк. 32зв.].

Але найчастіше робота зі спеціальності була недосяжною мрією. В умовах розвалу соціальної

сфери до складу безробітних потрапили лікарі. Так, влітку 1918 р. кілька сотень лікарів, котрі «затрималися в Харкові внаслідок неможливості без ризику виїхати за межі України», перебували у відчайдушному становищі та були змушені займатися й «очищенням вигрібних ям і сміттєвих ящиків» [37].

У Криму місцеві газети повідомляли про поневіряння, яких зазнавали вчені та письменники, котрі стали однією з найуразливіших груп біженців. Із травня 1920 р. припинилося централізоване забезпечення науковців, які змушені були «продавати бублики, сірники тощо» [38, с. 3]. Літератори пристосувалися більш вдало. М. Волошин заробляв малюванням, доповнюючи свій дохід «квартирною платою осіб, що живуть у його будинку». В. Вересаєв перекладав стародавніх поетів, П. Соловйова вишивала на продаж шапочки. «Гіршим за всіх було становище О. Мандельштама, найменше пристосованого до реального життя, він обносився і зголоднів до останнього ступеня» [38, с. 13].

Висновки. Біженці у 1918–1920 рр. були найуразливішою групою у складі міського населення. Якщо інші верстви могли використовувати соціальні зв'язки, що склалися, спиратися на громадські об'єднання, розраховувати на допомогу родичів і друзів, то біженці, вирвані зі звичного оточення, таких можливостей були позбавлені. Тим більше, що спроби надання різної допомоги цій категорії громадян здійснювали лише радянські установи, в умовах білогвардійського режиму біженці були надані самі собі та могли сподіватися або на власні сили, або на епізодичну благодійність приватних осіб.

У цей період біженство в Україні було представлено кількома хвилями. Перша, найбільш рання у часі, початок якої хронологічно виходить за межі нашого дослідження, складалася з осіб, евакуйованих із прифронтової смуги з початком Першої світової війни. Ці люди, розселені по містах України, почувалися благополучно, були забезпечені роботою і соціальною допомогою та переживали труднощі громадянської війни нарівні з місцевим населенням. Друга хвиля складалася з колишніх військовополонених, які поверталися до рідних місць після підписання миру. Ті з них, хто не встиг дістатися до дому у плутанині нової реальності, опинилися у катастрофічній ситуації та виживали за рахунок милостині або грабування.

Наймасовішими були третя та четверта хвилі біженців, пов'язані з бойовими діями на фронтах громадянської війни. Це був зустрічний рух,

з одного боку, представників раніше привілейованих верств населення, котрі рятувалися від влади більшовиків, з іншого – пролетарів, які вважали для себе загрозою встановлення білогвардійського режиму. Біженці незалежно від їхнього соціального походження та напряму руху зіткнулися з гострою проблемою нестачі та дорожнечі житла. Різде збільшення чисельності населення міст України лягло критичним навантаженням на комунальні служби та значно погіршило стан житлової сфери. Іншою проблемою стало забезпечення біженців продовольством. Якщо ті, хто тікав від більшовиків, могли собі дозволити колишній рівень споживання, то лише у перші місяці після евакуації, до кінця війни матеріальне становище практично всіх громадян, які зарахо-

ували себе до категорії біженців, зрівнялося на катастрофічно низькому рівні. Це було пов'язано не лише з вичерпаністю власних ресурсів, а й із наростанням тотального дефіциту в умовах перманентної економічної кризи.

Проте багатьма біженцями робилися спроби забезпечити собі заробіток, причому не лише спекуляцією та іншими напівкримінальними заняттями, а й роботою за спеціальністю та наданням побутових послуг. Радянські організації прагнули працевлаштувати біженців у сільській місцевості, що не завжди знаходило відгук у їхньому середовищі, звиклого до міського способу життя. Після закінчення війни більшість біженців повернулася до місць постійного проживання, інші емігрували за кордон.

Список літератури:

1. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
2. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали : монографія. Харків : ХНАМГ, 2009. 360 с.
3. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни часів Російської імперії: головні напрямки зарубіжної історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 373–394.
4. Жванко Л.М. Діяльність урядових структур Української Народної Республіки у справі підготовки до репатріації біженців Першої світової війни (зима 1917 – весна 1918 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2013. Вип. 9. С. 139–167.
5. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. IX. С. 61–86.
6. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. IV. С. 155–182.
7. Суржикова Н.В., Михалев Н.А., Пьянков С.А. Российское беженство 1914–1922 гг. в контекстах новейших отечественной и зарубежной историографии. *Вестник Пермского университета. Серия «История»*. 2012. Вып. 3(20). С. 140–152.
8. Російський архів соціально-політичної історії (РДАСП). Ф. 71. Оп. 35. Спр. 508. 321 арк.
9. Гуммерус Герман. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. 188 с.
10. Евгений Яконовский. Фарфоровая кокарда. URL: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm
11. Державний архів Російської Федерації. Ф. 5881. Оп. 2. Спр. 315. 580 арк.
12. Красная смута : сб. ист. лит. произв. Москва : Содружество «Посев», 2011. 624 с.
13. Кравченко В. Я выбрав волю. Торонто : Друкарня «Українського робітника», 1948. 493 с.
14. Южный край. 9 мая 1918 г. № 20.
15. Архив русской революции. Т. 2. Москва : Современник, 1991. 288 с.
16. Гражданская война на Украине. Т. 2 / под ред. С.М. Короливского. Киев, 1967. 916 с.
17. Короленко В.Г. Рассказы и повести. Воспоминания. Критические статьи. Публицистика. Москва : ООО «Издательство АСТ». 624 с.
18. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-4367. Оп. 1. Спр. 57. 150 арк.
19. Тэффи Н.А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания. Москва : Политиздат, 1991. 445 с.
20. Из путевых заметок беженца Е.Н. Трубецкого. *Архив русской революции*. Т. 18. Берлин, издательство «Слово», 1926 г. С. 137–207.
21. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. *Архив русской революции*. Москва : Терра-Политиздат, 1991. Т. 6. 364 с.
22. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции*. Т. 15. Берлин : Издательство «Слово», 1924. 345 с.
23. Бобровский П.С. Крымская эвакуация. URL: <http://xx13.ru/belie/bobrovsky.htm>

24. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 3. 112 арк.
25. ДАЛО. Ф. Р-1173. Оп. 1. Спр. 10. 96 арк.
26. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наукові праці акад. В.І. Вернадського*. 2011. Т. 9. 326 с.
27. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 2265. 316 арк.
28. РДАСП. Ф. 71. Оп. 35. Спр. 430. 617 арк.
29. Гуль Р.Б. Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918 г.). *Архив русской революции*. Москва : Современник, 1991. Т. 2. 288 с.
30. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. Т. I, кн. II / под ред. Н.И. Супруненко, М.А. Рубача. Киев, 1967. 490 с.
31. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. Р-2568. Оп. 1. Спр. 5. 202 арк.
32. ДАДО. Ф. Р-1527. Оп. 2. Спр. 15. 1920 г.
33. Южный край. 14 декабря 1918 г. № 179.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 382. 133 арк.
35. Нова громада (Харків). 5 січня 1918 р.
36. ЦДАВОВУ. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
37. Южный край. 5 июня 1918 г. № 43.
38. Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917–1920). Симферополь : Издательский Дом «ЧерноморПРЕСС», 2006. 228 с.

Popov V.Zh. “EXTRA PEOPLE”: THE DAILY LIFE OF REFUGEES IN THE CITIES OF UKRAINE IN 1918–1920

The studying of the history of everyday life implies, among other areas of scientific research, consideration of the life's routines of various social groups. A specific group of the population of the cities of Ukraine in 1918–1920 consisted of refugees. This category united representatives of various social strata who were forced to move across the country not only in search of livelihoods, but also in an effort to save themselves from the threat to their lives in conditions of political chaos and frequent changes of government.

The article considers the features of the daily life of refugees, analyzes the changes in their social structure depending on the stages of war and revolution, determines the causes and nature of several waves of refugees, studies the forms of adaptation of refugees to the changes of their living conditions.

Refugees of the “first wave”, who were forced to change their place of living at the beginning of the World War, during the reviewing period, they were provided with housing and work. Former military prisoners, deprived of any centralized aid, either survived due to the charities of helpful citizens, or turned to crime. The events of the civil war caused rise to two new oncoming streams, the first of which consisted of representatives of previously privileged social groups, the second – from the proletarian strata of the population. The first obstacle for the refugees was, first of all, the road itself, which had to be overcome by different types of transport or on foot, in unsanitary conditions, in the absence of normal food, in an atmosphere of constant threats.

Refugees who fled the tyranny of the Bolsheviks, during the first period of their wanderings, were sufficiently wealthy to maintain their usual level of life. Nevertheless, the overpopulation of cities under the control of the Ukrainian national government or the White Guard regime led to the rise in prices of housing rent, and sharply worsened the general living conditions. Over the years, the level of consumption declined significantly, and at the end of the civil war, the food and other needs of all categories of refugees became the same.

Refugees who did not want to remain on the territories under control of the White Guards were deprived of their own material opportunities, and from the first days they faced difficulties in acquiring provision. Soviet institutions tried to help them by providing housing, often in non-equipped premises, minimal food and employment. All categories of refugees, except the disabled, tried to independently secure their employment in the service sector – in small trade or in public catering.

Key words: *revolution of 1917–1920, refugees, social psychology, self-organization of society, basic needs.*